

הרב נתנאל אריה

בענין "מזיקים" למקפיד ולשאינו מקפיד...

(פסחים ק"ט ע"ב - ק"א ע"א)

ראשי פרקים:

1. הקדמה
2. פירוש המאירי
3. קשיים לשיטת המאירי ודעימיה
4. פתח דבר
5. סיכום

1. הקדמה

בפרק "ערבי פסחים" אגב גררא לדין ארבע כוסות, עסקו חז"ל בענין מזיקים, ובמיוחד בחשש לזוגות, דהיינו שהעושה מעשיו בזוגות, כגון השותה שתי כוסות, עלול להנזק מאותם מזיקים, יעויין שם באריכות.

מפשט הסוגיה עולה, דחז"ל כיוונו דבריהם לחשש מזיקים כפשוטו, והא דקבעו הדברים באריכות, יש לבאר על פי מה דקיימא לן דסכנתא חמירא מאיסורא. אמנם כל תורני משכיל, אשר דבר ה' וכבוד האומה וחכמיה נגע בליבו, מוצא עצמו נבוך בפשטי הסוגיה, ובמיוחד בדורות האחרונים אשר רוח הטומאה כבר כמעט ועברה מן הארץ, ואם כן, האם לחינם נקבעו הדברים בידי רבינא ורב אשי לדורות, וכלום מברכינן על כהאי גוונא ברכות התורה!...

ננסה בס"ד למינקט בשיפולי גלימייהו דכולהו דרבנן, מסיטרא דשמאלא ומסיטרא דימינא, ולחברם והיו לאחדים, ומדברינו בכה אחרים יהיו נלמדים.

2. פירוש המאירי

ידוע דהמאירי ברוב המקומות נמשך אחר שיטת הרמב"ם, ועל כן לא מפליאה היא דעתו בסוגיין וזה לשונו:

"שבאותם הזמנים היו העם נמשכים אחר דברים המוניים כלחשים ונחשים ופעולות המוניות. וכל שלא היה בהם סרך עבודה זרה ודרכי האמורי, לא חששו בהם חכמים לעוקרם, וכל שכן כמה שהיה רגילות אצלם בו, שהיה טבעם מקבל קענין חזוק או חולשה, וכמו שהעידו בסוגיה זו: דקפיד קפדינן ליה, דלא קפיד לא קפדינן ליה (בגירסא דידן: דקפיד קפדי כהדיה וכו'). וממין דברים אלו הוא שהיו רגילים להזהר מן הזוגות, וכשתקנו חכמים ארבע כוסות וכו' מצד אותם ההבלים הוצרכו לרוב רגילותם לתת טעם לדבריהם, והוא שאמרו ליל שימורים הוא, לילה המשומר וכו' מן המזיקים".

אמנם לקבל את דעת המאירי במוחלט קשה לכאורה, שהרי בא וראה כמה דנו ודשו בזה בסוגיא, ונקבעו הדברים לדורות בספרן של ישראל עם

קדושים בידי רבינא ורב אשי חותמי אלפיים שנות תורה¹. אבל מ"מ יש לסייע לדברי האי גברא רבה מגוף הסוגיה. חדא, כמו שהביא בעצמו ממסקנה דמאן דקפיד קפדי בהדיה, וא"כ חזינן דמזיקים אלו יש להם שליטה רק במקבלם וחושש להם, ואם כן יש בזה להורות שאין להם מציאות עצמית, אלא בכך **מציאותם אפשרית בתודעת האדם המזיק עצמו**. או בלשון אחר, אין אלו מזיקים "אובייקטיביים" אלא "סובייקטיביים", וד"ל. (וכעניין זה מצינו בתרפי לבן, שאמרו חז"ל, שהיה יודע בהם הנסתרות ורחל שגנבתם שמתם תחתיה לבזותם, ובזה איבדו את כוחם והשפעתם גם מלבן, עיין בזה בזוהר הקדוש ח"א עמ' קס"ד, וכעין זה בעניין ביטול חמץ בפסח דהוא ניהו יצר הרע ושורש עבודה זרה עיין שם ח"ב עמ' מ' ובשלה"ק ח"ב דף ז').

עוד יש לסייע לדברי המאירי, מהמבואר בסוגיא, שהיה החשש פוחת והולך במרוצת הדורות, שהרי עולא אמר דעשרה אין בהם משום זוגי, רב חסדא ורבה בר רב הונא אמרי דבשמונה אין, אחריהם אמרו רבה ורב יוסף דשישה אין בהם משום זוגי ואביי ורבא מסקו דאף בארבעה אין משום זוגי, ומה מאירה היא הערת הרשב"ם ד"כמו שהיו הדורות זו אחר זו היו מקילין בזוגות והולכין ופוחתין", וכפי דמשמע מהגמרא לקמן יש אף סברא שלא למיחש כלל לזוגות, ע"ש. ובפירוש הגאונים על איספרגוס, שאין בו חשש זוגות "פירש רבינו האי גאון וכו' ואמר הגאון, הני מילי דאמרינן משום סכנת מזיקין היו נוהגין ביה, והשתא לא נפיש כי ההיא עינא".

ראיתי להביא בענין זה פירוש המשנה בסנהדרין (פ"ז מ"ז), גבי אוב וידעוני. ברמב"ם בפירוש המשנה כתב בזה:

"וכל מה שתראה באמרם מדבר ושומע בענין זה, אינו אלא שמיעת שוא מחמת הפעלת הדמיון בכך, כמו שקורה לבני אדם תמיד במקומות השוממין ובומן הבדידות".

ורעיון זה האריך הרמב"ם ז"ל, גם בפירוש המשנה למסכת ע"ז (פ"ד מ"ז), גבי הא ד"שאלו את הזקנים ברומי וכו'" וזה מקצת לשונו:

"הפילוסופים השלמים אינם מאמינים ב"מלאם" אלא לועגים להם ולאותם החושבים שיש להם השפעה, וכיאר זה יארך, אבל אמרתי את זאת מפני שאני יודע שרוכ בני אדם ואולי כללם נפתים אחריהם פתיות גדולה מאוד וחושבים שהם דברים אמיתיים, ואין הדבר כן. ואפילו טובים וחסידי מאנשי תורתנו חושבים שהם דברים נכונים, אלא שהם אסורים מטעם התורה בלבד ואינם יודעים שהם דברים בטלים ושקריים וכו', והם האנשים אשר רחק אברהם אבינו מהם, וחלק על דעותיהם הנפסדות וכו', והם שיסדו את משפטי הכוכבים והכשפים והלחשים, והורדת הרוחות, והשיחות עם הכוכבים והשדים והאוב והידעוני לכל מיניהם וכו' והם שורש עבודה זרה וענפייה וכו'" (וע"ע בדברי המאירים בסוף פ"א בהלכות ע"ז).

¹ עיין בדבריו העמוקים של מרן החזון איש בענין זה (יו"ד סימן ה').

ולכאורה יש לסייע לדעת חכמים זו מהא דאמרו בסוגיין, דמאן דלא קפיד לא קפדי כני"ל, וחזינן בסוגיין בירושלמי, שלא הזכירו כלל להא דזוגות מה שהאריכו בו כל כך בבבלי, וא"כ יש יסוד סביר להניח דלא קפדי בכל כהאי גוונא בני ארץ ישראל, ובהדיא אמרו בגמרא: "במערבא לא קפדי אזוגות"². ומצאתי כעין זה מפורש במהרי"ץ חיות במאמר "מבוא התלמוד" (פרק ל"א), דבאמת יש הבדל גדול בכל ענייני שדים וכשפים בין חכמי א"י לחכמי בבל, דבירושלמי לא האריכו לשון בזה וכו', ע"ש היטב, ועוד מצאתי למרן הראי"ה קוק זצ"ל בשו"ת "עזרת כהן" (סימן ו', ז'), בענין חשש משידוכי שני אחים ושתי אחיות, כפי שנזכר בצוואת ר' יהודה החסיד וצירף לתשובתו להקל, דאף אם יש לחוש לזה, הרי זה בחו"ל במקום התגברות הטומאה, אבל בא"י אין כח לפגועין וכוחות חיצוניים באוירא דא"י, וכדאמרינן בברכות (מ"ד ע"ב), דבעיר גופנית שבא"י היו שמונים זוגות אחים כהנים הנשואים לשמונים זוגות אחיות כהנות, וכהאי גוונא גם בסימן שאחרי זה בענין שם הכלה כשם חמותה, ע"ש. ובדרך צחות על כגון זה יאמרו הרמב"ם והמאירי דלא בחינם לא חשו לכהאי גוונא בא"י דהא אוירה מחכים...

ומצוה להביא בנדון דידן, דברי חד קדוש מדבר, והוא מהר"י חאגיז בספרו "עץ חיים", שכתב על המשנה בע"ז בענין אוב וידעוני, דברים חשובים בענין, וזו לשונו כפי שהובאה בקצרה בפירוש תפארת ישראל למשנה:

"דעתה קרוב לאחרית הימים שיתפשט האור האלהי על כל בשר, וראו כל בשר כי אין עוד מלבדו. לכן האור הזה כבר חבקע ומאיר ובא, והטומאה כליל תחלוף. וכבר נער ה' בשמן ונתכסלו כוחות הטומאה אלו, וכל בעלי אומניות באלו יבש ידם וכו', והאמונה באלה ובכח הכישוף כעת לא תקונן רק במוחי השוטים והתינוקות וכו'". ע"ש.

עוד יש לסייע לשיטת המאירי, מקושיה לבעל החוות יאיר (סימן כ"ה), דבסוגיין איתא לעולא דאמר, דמתקנת עשר כוסות בבית האבל שמעינן דליכא בעשרה משום זוגות, והנה לפי זה מאי מקשו בגמי גבי ארבע כוסות היכי מתקני וכו', אדרבא נוכיח משם כהאי גוונא דאין בארבע משום זוגי (וכך היא באמת שיטת אב"י ורבא לקמיה)!!

והנה בעל החוות יאיר (בסימן כ"ו) מעיר, שהיא באמת קושיה עצומה, אבל מתרצה על פי מה דמוכח בגמרא, דאף דליכא משום זוגות, מ"מ איכא בזה חשש לכשפים, ומ"מ באקראי ליכא למיחש כרבא שהשקה לרבין ארבע כוסות, וכהאי גוונא צריך לומר גם בבית האבל דבאקראי היא וליכא למיחש משום כשפים. אמנם בארבע כוסות דהיא תקנה קבועה בכלל ישראל יש לכאורה לחוש אף לכשפים, ועל זה תירצו האמוראים, דבארבע כוסות ליכא למיחש כלל, אף לא משום כשפים, ע"ש.

² ובזה תיושב גם הקושיה בחוות יאיר ס"י כ"ה מהמשנה דארבע כוסות, דאדרבא נוכיח מכאן דאין חשש זוגות בארבע - ולפי מה שכתבנו לא קשיא מידי, דהלא היא מארץ ישראל...

ולעניין יכול המאירי לכאורה לתרצה להך קושיה בנקל, דהתינח אתקנה דרבנן יש להקשות כל כהרי גוונא, שהרי יסוד מוסד בענין התקנות והגזירות ^{דאורייתא} והתפשטותם בהמון, ולעולם לא מתקני רבנן אלא כפי יכולת הציבור לקבל, ובזה שייך לומר כדברי המאירי הנ"ל. אבל תקנה קדומה דארבע כוסות, אשר הובאה במשנה, והיא מיסוד תושבע"פ לפרסום הנס, עד אשר אדם מחוייב למכור כסותו וכו' בשביל ארבע כוסות, מה שלא מצינו בשאר מצוות כהאי גוונא, על זה לכאורה יכול שפיר המאירי לומר, דמשום ההבלים הוצרכו חז"ל ליתן טעמים לבאר הדבר וכו', אבל אי אפשר להוכיח מכאן דלא חשו לזוגות בארבעה (ולעיל, תרצנו את הקושיה באופן אחר, והדברים עולים בקנה אחד).

3. קשיים לשיטת המאירי ודעימיה

כבר כתבנו, כי אם כדברי המאירי, הנה כל אריכות הסוגיה אך למותר, ומה שכתב להאמנת ההמון, הנה גם זה תמוה, דאדרבה מצינו על גדולי האמוראים שחשו לזה כמבואר בסוגיה, ואף שקלו וטרו במציאות, היכן בעינין להחמיר והיכן אפשר להקל, ואף נתנו בזה עצות מעשיות להנצל מהמזיקין דזוגות, יעויין שם בסוגיה, ואין כאן מקום להאריך.

וביותר יוקשה להמאירי מה שאמרנו בסוגיה (ק"י ע"ב): "כי אתא רב דימי אמר שתי ביצים ושתי אגוזים, שתי קישואים ודבר אחר הלכה למשה מסיני. ומסתפקא להו לרבנן, מאי ניהו דבר אחר, וגזור רבנן בכלהו זוגי משום דבר אחר!" והנה אמרו בזה דיסוד חשש הזוגות הינו מהלכה למשה מסיני, וא"כ הלא דבר הוא, ואיך מצי לקרוא לזה "הבלים"?! - ואם תאמר, דאין הכוונה כאן ממש להלכה למשה מסיני, דתא-חג-דלא-מנה-הרמב"ם-לגה ^(ב"ב) בהקדמת פיהמ"ע, אלא הכוונה לדבר ברור כהלכה למשה מסיני³, מ"מ חזינן דקראו לזה כהלכה למשה מסיני, וחזינן גם בתשובות הגאונים כן שכתבו בפירוש הגמרא הנ"ל: "וגזרו רבותינו על כוליהו זוגי משום דבר אחר, להודיעך דהני מילי אית בהו מפי נביאים, ואית בהו הלכה למשה מסיני!"

ובכל מה שכתבנו משיטת הרמב"ם והמאירי, עיין במש"כ בתשובה ארוכה מאוד הרשב"א ז"ל (ח"א סי' תי"ג) לחכמי מונטפסליר, בענין הסגולות וכדומה, ושם הראה בבירור מהמון מקומות שבש"ס, שחכמים תפסו את הדברים כפשוטם, ועיין שם שמתפלמס עם דעת הרמב"ם, אם כי בכבוד הראוי לו. והאמת היא, שגם הוא בעצמו נבוכ בענין כמבואר למעין שם בכל תשובתו, אבל על כל פנים מבואר מדבריו, שכך היא דעת חכמי התלמוד, יעויין שם (וחכמי מונטפסליר באמת שאלו על כעין זה גם להרמב"ם ז"ל. עיין בתשובותיו להם באגרותיו הוצאת שילת עמ' תע"ד, וינעם לך).

³ עיין ראשון בהלכות מקוואות (סי' א) גבי מה שכתב ר"ת דג' לוגין פוסלין מהלכה למשה מסיני וכעין זה בתפארת ישראל למשנה ביומא (פ"ב אות י"ב), ושם בהדיא גבי זוגות נמי, ומקור הדברים מגמ' בנדרים (ל"ז ע"ב), ועיין עוד בספר "ייסוד המשנה ועריכתה" לגאון ר' ראובן מרגליות (בבירורים אות ג').

קול ברמה

וכן כתב מהרי"ץ חיות במאמר מבוא התלמוד (פרק ל"א) גם כן, שאי אפשר להוציא דברי חז"ל ממשוטים, והרי לך מקצת לשונו:

"מענייני המיזין ועין הרע ורוח רעה אשר בא מזה בש"ס, בלי ספק צריכין לקחת הדברים כפשטם, ואין לסבור בהם סברות ולפרש בענין רחוק, אחר שפשטות הדברים מורים שהאינינו במציאותם, וספרו מהם טבעם וגדרם והלובם וכו' והזכירו (שבת פ"ו ע"ב) הרכה לחשים, וכן בריש מגילה וכו' וכן (גימין ס"ח ע"ב) לשברירי יומא וכו' וכן פרק ערכי פסחים הזכירו הרכה לחשים וסכנת זוגות, ובכולם אין היקש הטבעי נזר אותם וכו'".

4. פתח דבר

הנה כבר הרשב"א, אשר מי לנו גדול בסברא וביראה, כבר כתב בזה בתשובתו הארוכה:

"נלאה לבבי למצוא הפתח, ולפתח הרצונות אלי, ומחפש אני כמחפש בנרות ולא כמקיים בביאור וגזר גזירות. ואולי אמצא קצת עולה למקצת המבוכה הזאת ואם לא לכולם וכו'.

ולבי עוד מגמגם כאשר כתבתי ואשר באתי לתקן ולתרגם. ולא כתבתי אהר מאלה לעשות מעשה, רק באותן שהזכירו בגמרא, שאין זאת משנת חסידים רק כדורש מן הספק להלכה, עד אמצא חכם יעשה איתנו ברכה להוציא כאלו (נדצ"ל: "באלו") רגלינו מן הסככה וכו'" (ח"א, תייג עיין שם בדבריו).

וא"כ מי יבוא אחרי המלך וגו'. אמנם ניזיל כהני נמושות לקוטי בתר לקוטי, ובס"ד רק נרחיב הפתח אשר כבר פתחוהו רבנן קדמאי, ועל כגון זה ודאי שייך למצלי "יהא רעוא דאימא מילתא דתתקבלי".

הקדמות:

א. יסוד מוסד הוא כי "סולם מוצב ארצה וראשו מגיע השמימה", והיינו בהמשכה לכל התורה כולה, שכל ענין היינו כסולם המוצב לארץ, שראשו ושרשו תחילתו בשמים ברוחני רוחניות, משם הוא נאצל, משתלשל ומתעבה עד להופעתו המגושמת ב"ה. בנידון דידן, יש לנו להבין יסוד ענין ההיזק דזוגות, ויהא זה בחינת ה"תורה" שבדבר, וכל ההמשכיות המתוארת מזה, הינה פועל יוצא בבחינת "מקרה" ולא בבחינת "עצם", ודו"ק.

ב. בגמרא חזינן, דאמרו בעשרה אין חשש זוגות, ואח"כ אמרו כמו כן גם לגבי שמונה וששה וכו', והעמידו הדבר בארבעה, אבל בשנים לא אמרו, וצריך ביאור בענין, דלא דבר ריק הוא, וניכרים הדברים שיסוד כל הענין שם מתחיל.

ג. עוד איתא בגמרא, דאביי ורבה סבירא להו, דבארבעה אין חשש זוגות, ואע"ג דרבה אפקיניהו לרבנן בארבע כוסות ואיתזק בר ליואי - לא חש לה, "דאמר, ההוא משום דאותבן בפירקא הוה", ופרש"י: "שהיה רגיל להקשות בשעת הדרשה". ויש לשאול בזה: וכי בצל אל היה רבא, דיצע סיבת היזקו של

בעניין "מזיקים" למקפיד ולשאינו מקפיד...

בר ליואי, דהוא דוקא בשל כך?! אלא אם כן יש קשר בין הדברים ור"ל דזה כזה... ועל כן איתזק.

ד. עוד צריך להבין מה שאמרו בגמרא, דבמערבא לא קפדי אזוגי, וכן דמאן דלא קפיד לא קפדיה בהדיה, והלא אמרו בגמרא, וכמו שהובא ביתר ביאור בגאונים, דיסוד הענין מהלכה למשה מסיני?!

ענין הקפידא בזוגות

במהרש"א בסוגיין מבאר, דירדו בקפידת הזוגות עד שנים, שכן "סכנת הזוגות לפי שהם כח השניות וכל שני רע, דלכך לא נאמר כי טוב ביום ב', גם גיהנם נברא ביום ב' וכו', משום דתרי הוא גוף השניות, אבל הד' אינו אלא כח השניות וכו'". ויש לסנף לדבריו, דאף כי בגמרא בפסחים (נ"ד ע"א) בשם יש אומרים הובא, דמזיקים נבראו בערב שבת בין השמשות, הנה בפרקי דר' אליעזר (פרק ג') מובא דנבראו ביום השני.

וביאר הדבר יותר בשו"ת חוות יאיר (סיי רל"ג), דנשאל על הא דאמרו חז"ל, דלא ימשמש ולא יקנח בחרס מפני כשפים - מה ענין זה לזה. ובעובדא דההיא מטרוניתא דאמרה, מה אעביד לכו דלא מקנחיתו בחספא ולא אכלתו ירקא מכישא דאסר גינאי וכו'. וזהו מתק לשונו:

"ויתכן לומר, שיותר שולטים במי שמקלקל הנהגתו ונמשך אחר תכונות מקולקלות ומידות רעות, שימצא מין את מינו, כענין זוגות למאן דקפיד, מפני שכל זוג ונפרד רע, ואין טוב רק היחיד המוחלט ב"ה. וכן זה היושב בגילוי אחר וממשמש הוא נגר קו הצניעות, אף שאין רואה. וכן דאכל ירקא וכו' ואינו ממתין לחתוך האגודה, היא ממידת הזוללות. והמקנח בחרס מפני שאינו מקנח יפה, והוא סימן מזוהם וכו'".

ואף שכתב האי גברא רבה בתר דבריו "וכל אלה סברות בדויות וסוף דבר שהם למעלה מן הטבע וכו'", נראה לי דאדרבה, זהו כל יסוד ושורש הענין, שזהו מקור יניקת ההיזק בעצם, וההיזק עצמו, כפי שליטת כוחות הטומאה באותם זמנים כדברי מהר"י חאגיז, הופיע בביטוי מוחשי בבחינת מקרה, אף דבאמת הוא למעלה מן הטבע.

וכיוצא בזה כתב גם מהר"ל בכמה מקומות בספריו הקדושים, ונביא מקצת מהם בקצרה:

"מה שאמר הלילה הזה משומר מן המזיקין, הוא ענין גדול מאוד, נתבאר כמה שיום פסח נקרא ראשון וכו' כי אין מזיקין שולטים רק בשניות, כמו שידוע כמה שאמרו חכמים שלא לאכול זוגות ולשתות זוגות וכו' ואינם שולטים על אחדות, ודבר זה הוא סוד נפלא..." (גבורות פליח).

וכמו כן כתב גם לגבי קריאת שמע:

"יש לשאול, מה ענין קריאת שמע אצל המזיקין. אבל פירוש דבר זה, כי המזיקין כחם כח השניות, ולכך אסרו חכמים לאכול ולשתות זוגות וכו', ואין להם אחדות עם העולם וכו', ולפיכך כל מי שקורא קריאת שמע שאומר ה' אלוקינו ה' אחד, כאילו אוהו חרב של ב' פיות וכו'" (נתיב העבודה פ"ט, ועיין עוד בבאר הגולה ב' ובחידושי אגדות לר"י ע"ב).

ומעתה שפיר מבואר גם מה שאמרו, דבמערבא לא קפדי אזוגי ובכלל לא האריכו כל כך באלו הדברים כנ"ל, דזהו מצד אוירא דא"י המחכים... אבל גם מצד דא"י וירושלים זהו כח האחדות, וכמו שדרשו על עיר שחברה לה יחדיו, וכלשון הפסוק "גוי אחד בארץ", ובאמת כח האחדות הוא הוא הביטוי לקדושתה, ומצד זה אין לכוחות הטומאה אחיזה בה. גם נוכל לומר בפשט הסוגיה, דלא דרך נביאות אמר רבא, דבר ליואי איתזק מחמת שהיה מקשה תמיד בשעת הדרשה, דבאמת זהו גם כן שורש הענין! "וכבוד ה' הסתר דבר".

5. סיכום

באמת נראה דחכמי ישראל צדקו יחדיו. ביסוד הענין אין לחיצוניים שליטה בהתרוממות הדעות, ולא מליצה היא אשר הועיל לזה הרמב"ם בחינוכו ופסקיו להאיר לעולם כולו⁴, וכאשר ראינו חילוק הירושלמי מהבבלי בזה. וכמו שכתב הגאון המקובל מהר"י חאגיז בענין. אכן באותם ימים אשר עדיין "החושך יכסה ארץ" ורוח הטומאה היה לה מהלכים מציאותיים מוחשיים כפי גשמיות התפיסה, ובעיקר בחו"ל, בעלמא דפירודא, הורו חז"ל כפי הכרתם את שורש הענין, דיש להם יניקה ואחיזה בגוף השניות ואף בכוחו. אמנם אף בימינו, שאור ה' כבר מאיר ובא, כמו שכתבו בזה כבר רבן קדמאי, אף דאין הופעה מגושמת וגסה לאותם כוחות הטומאה והפירוד, מ"מ שורש הענין היה ונשאר כוח השניות, וכמאמר הנביא: "ויהי דבר ה' להם צו לצו צו לצו לקו לקו לקו זעיר שם זעיר שם" (ישעיה כ"ח, י'), ולעולם מהדהדת עדיין בעולמנו הקריאה לאחדות הניגודים והתפיסה השלמה והמרוממת, כי "אל אחד אמרן" ו"מי יתן טהור מטמא הלא אחד", והעולם צועד ומתקדם לגילוי שם השם העושה שלום במרומיו (עי' מאמרי הראי"ה ח"א עמ' 16 וח"ב עמ' 463).

⁴ עיין בספר "בצל החכמה" עמ' 187 בשם הרמ"מ מקאצק בזה.